

MIROSLAW J. LESZKA*

SYMEON I WIELKI
W ŹRÓDŁACH STAROBUŁGARSKICH X WIEKU
(KILKA UWAG)**

SIMEON I THE GREAT IN OLD BULGARIAN SOURCES
(10TH CENTURY) – A FEW REMARKS

Abstract: The image of Simeon the Great in Bulgarian sources, both contemporary to his reign and written only a little later, seems rather one-sided and lacking significant details. The tsar is depicted as an outstanding, mighty monarch, deeply pious and well oriented in the Bible, as well as in the works of the patristic authorities (mainly Athanasius, Basil the Great and John Chrysostom), an avid reader and a lover of books. Simeon is thus a truly Christian ruler, a follower of peaceful policies, and a warrior only in the face of aggression. The foundations of his strength are supposed to lie in God's protection. Such a depiction is far from the one preserved in the Byzantine literature, dominated by Simeon's military activity.

The paper is supplemented by the Polish translation of the Praise to Tsar Simeon (by Zofia Brzozowska) with the Old Church Slavonic original (post K. Kuev's edition).

Keywords: Tsar Simeon (893–927), First Bulgarian Tsardom, Praise to Tsar Simeon, Old Church Slavonic literature.

Symeon, władca bułgarski w latach 893-927, to postać szczególnie istotna w dziejach średniowiecznego państwa bułgarskiego, i to nie tylko ze względu na jego osiągnięcia w sferze politycznej czy militarnej, ale również kulturalnej. Nie bez powodu jego czasy określane są mianem złotego wieku, a w historiografii bułgarskiej ukuto na ich oznaczenie termin cywilizacja presławska¹.

Symeon, jako postać wybitna, wielowymiarowa, został dostrzeżony i oceniony zarówno przez swoich współczesnych, jak i późniejsze pokolenia. Szczególnie wy-

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Bizancjum, ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź.

** Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/14/M/HS3/00758.

¹ И. Божилов, *Преславската цивилизация*, „Преслав” 4, 1993, s. 33-48; cf. uwagi Raszo Raszeva – P. Raszew, *Още нещо за Преславската цивилизация*, „Преслав” 6, 2004, s. 245-254.

raziście jego postać rysuje się w źródłach bizantyńskich², ze względu na to, że przyczynił on Bizantyńczykom wielu problemów i udało mu się osłabić ich hegemonię na Półwyspie Bałkańskim. Nie jest niczym dziwnym, że bizantyńscy autorzy koncentrowali swoją uwagę na poczynaniach militarnych Symeona i oceniali go przez pryzmat własnych interesów, dla których stanowił on znaczne zagrożenie. Do tego dochodził wątek religijny – Symeon śmiało wystąpić przeciw swoim współwyznawcom, starszym braciom w wierze, którym Bułgarzy zawdzięczali włączenie w obręb chrześcijańskiej ekumeny. „Dla Bizantyńczyków Symeon to syn, który wystąpił przeciwko cesarzowi, swemu duchowemu ojcu. Uzurpator i tyran, który nie umie rządzić poddanymi. Do tego człowiek chciwy i lubiący wojaczkę. Choć mieniący się chrześcijaninem, to jednocześnie odpowiedzialny za przelew chrześcijańskiej krwi, za niszczenie kościołów i klasztorów, cierpienia szerokich mas społeczeństwa bizantyńskiego”³.

Niniejszy z natury rzeczy jedynie przyczynkarski tekst będzie próbą „zderzenia” tego obrazu z tym, jaki odnaleźć można w rodzimej, bułgarskiej literaturze z okresu panowania Symeona i czasów mu najbliższych. Już na wstępie trzeba zaznaczyć, że takich tekstów starobułgarskich, w których znaleźć można mniej czy bardziej bezpośrednie odniesienia do Symeona, jest zaledwie kilka. Są to: *Pochwała cara Symeona*⁴, *Zapis Grzegorza Prezbitera*⁵, *Przedmowa samego cara Symeona, miłośnika Chrystusa*⁶,

² Na temat sposobu ukazywania Symeona w źródłach bizantyńskich patrz: И. Божилов, *Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България*, София 1983, s. 151sqq; П. Ангелов, *България и българите в представите на византийците (VII–XIV век)*, София 1983, s. 182–199; G. Strano, *Simeone di Bulgaria negli epistolari di Leone Magistro Choïrosphaktes, Nicola Mistico e Teodoro Dafnopate*, w: *Medioevo e dintorni. Studi in onore di Pietro De Leo*, vol. 1, red. A. Vaccaro, M. Salerno, Soveria Mannelli 2011, s. 389–402; K. Marinow, *In the Shackles of the Evil One: The Portrayal of Tsar Symeon I the Great (893–927) in the Oration „On the Treaty with the Bulgarians”*, „Studia Ceranea” 1, 2011, s. 157–190; M.J. Leszka, *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII – pierwsza połowa XII wieku)*, Łódź 2003, s. 89–123; idem, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Łódź 2013, s. 259–275.

³ M.J. Leszka, *Symeon I Wielki...*, s. 275.

⁴ К. Куев, *Похвалата на цар Симеон – реконструкция и разбор*, „Palaeobulgarica” 10.2, 1986, s. 11–13. Tekst ten tłumaczony był już na język polski przez Aleksandra Naumowa – *Niewidzialne skrzydła. Antologia poezji bułgarskiej (od IX w. do roku 1944)*, red. E. Konstantinowa, W. Gałązka, Kraków 1987, s. 21). Nowy przekład przygotowany przez Zofię Brzozowską – powstał na podstawie tekstu *Pochwały* zrekonstruowanego przez K. Kuewa – zamieszczony został na końcu niniejszego tekstu (wraz z tekstem w języku oryginału).

⁵ Ten krótki tekst poprzedzał tłumaczenie jakiejś części ksiąg starotestamentowych. Nie ma jasności, o jakie konkretnie chodziło, choć dość prawdopodobne jest, że była to część ksiąg historycznych Starego Testamentu – Pięcioksiąg oraz Księgi Jozuego, Sędziów i Rut. Zachowało się kilka kopii *Zapisu*. Na użytek tego artykułu wykorzystuję kopię zawartą w tzw. *Złatostruju Warszawskim* z XV w. – Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници*, t. 2. XVI–XVIII век, София 2004, s. 117. Na temat autora patrz: Л. Грашева, *Григорий*, w: *Кирило-методиевска енциклопедия*, t. 1, София 1985, s. 343–345; *История на българската средновековна литература*, red. А. Милтенова, София 2008, s. 251–253.

⁶ *Przedmowa* napisana bądź przez samego cara bądź przez kogoś innego w jego imieniu – przedstawia uzasadnienie zamówienia wyboru prac jednego z Ojców Kościoła, a mianowicie Jana Chryzo-

*Zapis Tudora Doksowa*⁷, *Cud pierwszy świętego męczennika Jerzego. O Bułgarze, którego uwolnił i wybawił Jerzy*⁸ oraz *Sześciodzień (Heksahemeron) Jana Egzarchy*⁹.

Wymienione powyżej przekazy źródłowe można z grubsza podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią enkomiony poświęcone Symeonowi bądź teksty stanowiące wstępy do dzieł translatorskich, zawierające informacje dotyczące jego udziału w ich powstaniu. Drugą tworzą źródła narracyjne, w których można znaleźć bezpośrednie odwołania do konkretnych epizodów z życia Symeona.

Do pierwszej grupy zaliczono cztery teksty (*Pochwała cara Symeona, Zapis Grzegorza Prezbitera, Przedmowa samego cara Symeona, Zapis Tudora Doksowa*).

stoma. Tekst *Przedmowy* za П. Димитров, *Около предисловието и названието на „Златоструй”*, „Език и Литература” 35.2, 1980, s. 22. Ostatnio na temat *Zlatostruja*: Я. Милтенев, *Златоструй: старобългарски хомилетичен свод създаден по инициатива на български цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*, София 2013 (o przedmowie s. 510).

⁷ Tekst ten wyszedł spod pióra Tudora Doksowa, najprawdopodobniej syna Doksa, brata Borysa-Michała. Stanowi kolofon księgi zawierającej *Mowy przeciwko Arianom* Atanazego Aleksandryjskiego w przekładzie dokonany przez Konstantyna Preslawskiego. Na temat Tudora – *История на българската...*, s. 254. Tekst zapisu – В. Гюзелев, *Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение*, София 2006, s. 84.

⁸ Opowieść została spisana przez anonimowego autora w języku starobułgarskim lub greckim, do dziś zachowała się jedynie wersja słowiańska. *Cud* stanowi czwartą część dłuższego cyklu opisującego miracula św. Jerzego. Znane są co najmniej trzy nieznacznie różniące się między sobą wersje cudu św. Jerzego z Bułgarem. Na temat tego tekstu: И. Снегаров, *Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина” като исторически извор*, „Годишник на Духовната академия” 4 (30), 2, 1954/1955, s. 217-240; А. Калоянов, М. Спасов, Т. Моллов, „Сказание за железния кръст” и епохата на цар Симеон, Велико Търново 2007, *passim*; Я.М. Христов, *Щрихи към „Сказание за железния кръст”*, Благоевград 2011, *passim*; korzystam z wydania: Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската Академия на Науките*, София 1969, s. 143-144. Nadmienić trzeba, że Symeon pojawia się również w dziewiątej części cyklu o cudach św. Jerzego (*Cud św. Jerzego z Klemensem*). Nie wnosi ona jednak – w porównaniu z *Cudem św. Jerzego z Bułgarem* – niczego nowego do wizerunku bułgarskiego władcy, stąd znalazła się poza obrębem moich rozważań.

⁹ *Sześciodzień* Jana Egzarchy, twórcy blisko związanego z Symeonem, powstał najprawdopodobniej w początkach X wieku. Dla niniejszych rozważań użyteczny jest opis siedziby bułgarskiego władcy (najpewniej właśnie Symeona) oraz *passus* uzasadniający prawo do dziedziczenia władzy po bracie. Na temat Jana Egzarchy patrz m.in.: С.М. Полянскій, С.Н. Якунин, *Об авторе Шестоднева и его эпохе*, w: Г.С. Баранкова, В.В. Мильков, *Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского*, Санкт-Петербург 2001, s. 15-28; М. Йонова, *Йоан Екзарх*, w: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, ред. Д. Петканова, София 2003, s. 231; *История на българската...*, s. 245-248; na temat nawiązań do współczesnej sytuacji Bułgarii: К. Миятев, *Два политически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори*, „Археология” 1.1/2, 1959, s. 12-16; А. Николов, *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X век)*, София 2006, s. 121-123; 186-193; Ц. Чолова, *Върховната власт и управлението в средновековната българска държава по времето на Симеон, отразени в „Шестоднева” на Йоан Екзарх*, „Известия на института за история” 28, 1985, s. 216-236; Й. Андреев, *Йоан Екзарх и някои въпроси във връзка с наследяването на царската власт в средновековна България*, w: *Преславска книжовна школа*, t. 1, София 1995, s. 308-316. Korzystam z wydania – *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, hrsg. R. Aitzemüller, t. 1-7, Graz 1958-1975, 140a 21-28, 140c 1 (t. 4, s. 241-246; wywód o dziedziczeniu); 205c – 206a (t. 6, s. 1-5; opis rezydencji władcy).

Pierwsza uwaga, która narzuca się po lekturze tych tekstów, to ta, że nie znajdujemy w nich odniesień do politycznych i militarnych osiągnięć Symeona – poza ogólnymi sformułowaniami, które jedynie potwierdzają sprawowanie przez niego władzy, jak „wielki pomiędzy cesarzami” (ВЕЛИКИИ ВЪ ЦАРИХЪ)¹⁰ czy „władca państwa” (ДЪРЖАЛИВИИ ВЛАДЫКА)¹¹ – czego należałoby się spodziewać, mając świadomość tego, co udało mu się w czasie swojego panowania dokonać¹². Ich autorzy akcentują natomiast jego aktywność w sferze – najogólniej rzecz ujmując – religii i kultury. Symeon w ich świetle jawi się jako znawca Pisma Świętego, tak Starego, jak Nowego Testamentu¹³, inicjator powstawania przekładów jego poszczególnych części¹⁴ i admirator takich Ojców Kościoła, jak Jan Chryzostom, biskup Konstantynopola¹⁵, św. Atanazy, biskup Aleksandrii¹⁶ i św. Bazyli, biskup Cezarei Kapadockiej. Bogobojność Symeona podkreślają takie sformułowania, jak „kochający Boga” (БОГОЛЮБИВЪ)¹⁷, „miłujący Chrystusa” (ХРИСТОЛЮБИВЪ)¹⁸, „pobożny/prawowierny” (БЛАГОВЪРНИИ)¹⁹. O uznaniu dla zasług Symeona dla świata kultury i jego silnych z nim związkach świadczą pojawiające się w analizowanych tekstach takie określenia, jak: „miłośnik ksiąg” (КНИГОЛЮБИЦ)²⁰ czy „nowy Ptolemeusz”

¹⁰ *Pochwała cara Symeona*, s. 11. Sformułowanie to nie ma charakteru ocenego, a jest jeśli nie kalką, to wyraźnym zapożyczeniem od greckiego μέγας ἐν βασιλευσι, używanego pod adresem bizantyńskich cesarzy, cf. И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, t. 1, София 1943, s. 216; I. Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden–Boston 2011, s. 233. Inną jednak kwestią jest to, że jako podkreślenie wyjątkowości Symeona, mogła być odbierana przez tych, którzy świadomości zapożyczenia nie mieli.

¹¹ *Pochwała cara Symeona*, s. 11. Tu również mamy do czynienia z zapożyczeniem z greki od κράτιστος κράτορ albo κράτιστος δεσπότης (И. Дуйчев, op. cit., s. 216; I. Biliarsky, op. cit., s. 233); cf. Т. Славова, *Владетел и администрация в ранносредновековна България*, София 2010, s. 242.

¹² Kwestię tę przedstawia Р. Рашев, *Отношението на преславските книжовници към бойните подвизи на цар Симеон*, w: idem, *Цар Симеон. Црихи към личността и делото му*, София 2007, s. 42-50; cf. I. Biliarsky, op. cit., s. 231-232. W bułgarskiej literaturze naukowej zrodził się pogląd, że był to wyraz opozycji preslawskiego środowiska literackiego wobec wojennej i antybizantyńskiej polityki Symeona – М. Войнов, *Прояната в българо-византийските отношения при цар Симеон*, „Известия на института за история” 18, 1967, s. 174-178.

¹³ *Przedmowa samego cara Symeona*, s. 22 – tu warto podkreślić, że ta opinia jeśli nie wyszła od samego cara, to musiała być przez niego akceptowana. Wydaje się, że musiała być ona odzwierciedleniem rzeczywistości. Przypomnieć wypada, że Symeon przez ponad dziesięć lat swego życia był mnichem i z pewnością miał wystarczająco dużo czasu, abstrahując już od innych kwestii, by zapoznać się z tekstami Starego i Nowego Testamentu.

¹⁴ *Zapis Grzegorza*, s. 117.

¹⁵ *Przedmowa samego cara Symeona*, s. 22.

¹⁶ *Zapis Tudora Doksowa*, s. 84. To z rozkazu Symeona Konstantyn Preslawski dokonał przekładu *Mów przeciw arianom*, będących dziełem tego właśnie Ojca Kościoła.

¹⁷ *Zapis Grzegorza*, s. 299.

¹⁸ *Pochwała cara Symeona*, s. 13; cf. również Jan Egzarcha, 34d (t. 1, s. 271)

¹⁹ *Przedmowa samego cara Symeona*, s. 22.

²⁰ *Zapis Grzegorza*, s. 299.

(*НОВЪ ПТОЛОМЪИ*)²¹. Anonimowy autor enkomionu, w którym znajduje się to ostatnie określenie, odwołuje się do władców hellenistycznego Egiptu. Ptolemeusz I Soter (337-283 p.n.e.) był twórcą biblioteki aleksandryjskiej, z kolei Ptolemeusz II Filadelfos (283-246 p.n.e.), jego syn, związany był z przekładem *Starego Testamentu* na język grecki (*Septuaginta*). Którego z nich miał na myśli autor, pisząc pochwałę Symeona? Odpowiedź na to pytanie ma drugorzędne znaczenie, choć argumenty na rzecz poglądu, że chodziło tu o Ptolemeusza II, wydają się przekonujące. Symeon nie tyle porównywany był do tego egipskiego władcy ze względu na swoją miłość do książek, ile na swoją gorliwość w głoszeniu Słowa Bożego²².

Raszo Raszew doszedł do wniosku, że podkreślanie religijności i zasług Symeona dla bułgarskiej kultury było wyrazem zrozumienia i wsparcia środowiska intelektualistów dla jego polityki wobec Bizancjum. Trend ten wpisuje się w działania na rzecz wypracowania podstaw ideologicznych dla silnej pozycji Bułgarii wobec Bizancjum. Położenie nacisku na sferę kulturalną i religijną, budowanie obrazu Symeona jako znawcy Bożego Słowa miały, zdaniem bułgarskiego uczonego, wynieść go ponad sprawy polityczne i wojskowe, uczynić kimś stojącym ponad niegdysiejszym prowincjonalnym wodzem Romanem Lekapenem²³. Sąd to ciekawy i inspirujący do dalszej dyskusji, ale szczególnie w ostatnim fragmencie, dotyczącym Romana Lekapena, trudny do udowodnienia. Nie można wykluczyć, że podkreślanie przez starobułgarskich pisarzy tej realizowanej przez Symeona, jak byśmy mogli rzec, polityki kulturalnej jest po prostu wyrazem ich autentycznego uznania dla jego działalności w tej sferze²⁴. Jeśli do tego dodamy, że zapewne większość ówczesnych ludzi pióra wywodziła się z kręgów monastycznych czy kościelnych, dla których pokój był dobrem, pochodzącym od Boga, to nie musi dziwić, że woleli oni pominąć sferę militarnych dokonań Symeona i jego zmagania z Bizancjum. Trzeba jeszcze mieć świadomość, że analizowane powyżej teksty nie stanowiły samodzielnych dzieł, a dołączone były do prac – o czym jakby się zapomina – stanowiących czy to tłumaczenie fragmentów Pisma Świętego, czy przekłady prac Ojców Kościoła. W takim kontekście bardziej naturalne było zwrócenie uwa-

²¹ *Pochwała cara Symeona*, s. 12.

²² Na ten temat K. Кувев, op. cit., s. 21-22; И. Божилов, *Цар Симеон...*, s. 162-164; I. Biliarsky, op. cit., s. 242-243. Trzeba jednak pamiętać, że Symeon, jako twórca presławskiej biblioteki, mógł być porównywany także z Ptolemeuszem Soterem. Zresztą sam tekst *Pochwały*, s. 12, wyraźnie mówi o kolekcjonowaniu przez niego książek. O zasługach Symeona na rzecz powstania i rozwoju presławskiej biblioteki pisała ostatnio: Н. Гагова, *Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX-XV в.): рецепцията на византийския модел*, София 2010, s. 44sq. Nie można również wykluczyć, że autor *Pochwały* nie rozróżniał obu Ptolemeuszy i ich zasług i tym samym nie nawiązywał bezpośrednio do jednego z nich.

²³ Р. Рашев, *Отношението...*, s. 48-49; cf. również И. Божилов, *Цар Симеон...*, s. 165-167.

²⁴ Mam oczywiście świadomość charakteru tych tekstów, które ze swej istoty musiały w pozytywnym świetle ukazywać Symeona, ale nie musi to oznaczać, że ich autorzy nie podzielali ocen w nich wyrażonych.

gi na religijność cara i jego zasługi dla rozwoju bułgarskiego piśmiennictwa niż opiewanie jego wojskowych przewag.

Do drugiej grupy źródeł, wyspecyfikowanej powyżej na użytek niniejszego artykułu, zaliczono dwa teksty, a mianowicie *Cud pierwszy męczennika Jerzego. O Bułgarze, którego uwolnił i wybawił Jerzy* oraz *Sześciodzień Jana Egzarchy*. W *Cudzie* znajdujemy unikatowe informacje dotyczące dwóch istotnych momentów losów Symeona – przejęcia władzy po bracie Włodzimierzu-Rasate i „epizodu węgierskiego” w czasie wojny prowadzonej z Bizancjum w latach 894-896. W kwestii pierwszej anonimowy autor *Cudu* napisał: „W czasach, kiedy był jeszcze mnichem [Borys-Michał, M.J.L.], jego miejsce zajmował najstarszy syn Włodzimierz, ale błogosławieństwo Boże i Michała było nad Symeonem, który pozbawiwszy brata władzy, przejął jego tron”²⁵. W odróżnieniu od tego przekazu, umożliwiającego doszukiwanie się sprawczej roli Symeona w wydarzeniach, które doprowadziły do detronizacji Włodzimierza, pozostałe dostępne źródła upatrują sprawcę upadku tego ostatniego wyłącznie w Borysie-Michale. Można pytać – czy inkryminowana wzmianka jest świadectwem rzeczywistego udziału i sprawczej roli Symeona w usunięciu brata z tronu? Nie wchodząc w głębsze rozważania, warto wskazać, że nie można traktować Symeona – w chwili wynoszenia na tron człowieka blisko trzydziestoletniego, znakomicie wykształconego, mnicha co prawda, ale przebywającego zapewne blisko stolicy – jedynie jako narzędzia w rękach Borysa-Michała, i należy uznać, że jakiś udział w rozgrywce o tron musiał mieć²⁶. Natomiast istotniejsze z perspektywy analizowanego tematu wydaje się pytanie – czy anonimowy autor *Cudu* czyni Symeonowi zarzut z tego, że pozbawił brata tronu, że porzucił mniszy stan na rzecz tronu, jak to czynić będzie w przyszłości Liutprand z Kremoney²⁷. Być może śladem krytyki takiej postawy Symeona wśród Bułgarów jest starobułgarski przekład *Ląki duchowej* Jana Moschosa, powstały jeszcze w końcu wieku IX lub w początkach X, w którym potępia się porzucenie stanu mniszego na rzecz zyskania władzy. Bułgarscy czytelnicy napotykali tam następujące słowa: „A Starzec powiedział: Uwierzcie mi dzieci, gdy mówię, że wielka chwała i sława [czekają na] tych, którzy zrzekają się cesarstwa i zostają mnichami, ponieważ to, co poznawalne umysłem, jest bardziej godne poważania od tego, co zmysłowe. Zatem to wielka hańba i wstyd, gdy mnich porzuca swój

²⁵ *Cud pierwszy męczennika Jerzego*, s. 143; przekład J.M. Wolski, w: M.J. Leszka, K. Marcinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka–społeczeństwo–gospodarka–kultura, 866-971*, Warszawa 2015, s. 364-365; cf. przekład T. Dąbek-Wirgowej – *Bułgar cudem ocalony*, w: *Siedem niebios i ziemia. Antologia danej prozy bułgarskiej*, wybór i przekład T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1983, s. 132; В. Гюзелев, *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век*, София 1969, s. 466-467; Е. Александров, *Инtronизирането на княз Симеон – 893 г. (Дипломатическо-правни проблеми)*, „Paleobulgarica” 15.3, 1991, s. 13.

²⁶ Cf. moje rozważania w pracy *Symeon I Wielki...*, s. 58-63.

²⁷ *Liutprand, Antapodosis*, III, 29, w: *Liutprandi Cremonensis Antapodosis, Historia Ottonis, Relatio de legatione constantinopolitana, Opera omnia*, wyd. P. Chiesa, Turnholt 1998.

stan i zostaje cesarzem”²⁸. Wydaje się jednak, że autor *Cudu* nie widział albo nie chciał widzieć niczego złego w tej sytuacji. Do takiego wniosku musi prowadzić literalne odczytanie analizowanego fragmentu. Wynika z niego bowiem, że Symeon przejął tron, ponieważ taka była wola Boża, a także z tego względu, że miał poparcie i błogosławieństwo ojca – Borysa-Michała. Ten ostatni zaś, co warto podkreślić, w *Cudzie* ukazywany jest w jak najlepszym świetle, jako ten, który wprowadził Bułgarów do chrześcijańskiej ekumeny i znajdował się w szczególnym związku z Bogiem. Jeśli więc sam Bóg i jego wybraniec Borys-Michał legitymizowali, jak byśmy rzecz mogli, krok Symeona, to w nim nie mogło być niczego złego. Do tego trzeba zauważyć, że anonimowy autor ani słowem nie wspominał o tym, że Symeon przed przejęciem władzy był mnichem, co poza odsunięciem poprzednika nadawało temu działaniu negatywny wydźwięk. Pamiętać bowiem należy, że człowiek, który został mnichem, powinien nim pozostać do końca swoich dni. Przyjęcie mniszej schimy siłą rzeczy uniemożliwiało ubieganie się o jakiegokolwiek świeckie godności, nie mówiąc już o sprawowaniu władzy w państwie. Jak uczyły doświadczenia bizantyńskie, które nieobce były przecież Bułgarom, niejednokrotnie uzurpatorów, usuniętych od władzy cesarzy, czy też potencjalnych kandydatów do tronu, czyniono mnichami, aby tym samym zagwarantować, że nie będą ubiegali się o władzę w państwie²⁹. Być może autor *Cudu* świadomie pominął tę, jak można sądzić, drażliwą kwestię, ale równie dobrze mógł nie nadawać jej szczególnego znaczenia, nie zadał sobie bowiem trudu, żeby wzmocnić uzasadnienie przejęcia władzy przez Symeona np. ukazaniem w negatywnym świetle Włodzimierza-Rasate. Trzeba mieć świadomość, że dla autora *Cudu* kwestia objęcia tronu przez Symeona była w kontekście jego narracji sprawą drugorzędną i nawet jeśli sądził, że doszło do niego z pogwałceniem reguły, to stwierdzenie, że stał za nim Bóg, problem całkowicie rozwiązywało.

Inaczej do sposobu przejęcia władzy przez Symeona po Włodzimierzu – choć jak się wydaje, ze świadomością pewnej jego wyjątkowości (w sensie prawnej ułomności) – podchodzi Jan Egzarcha w *Sześciodniu*, zresztą bez wymieniania nawet jego imienia. Mając poczucie, że przejęcie władzy przez Symeona mogło wzbudzić kontrowersje również dlatego, że nie był on ani najstarszym, ani nawet drugim pod względem starszeństwa synem Borysa, a do tego objął tron po bracie, a nie po ojcu, starobułgarski pisarz twierdzi, że: „u Bułgarów władza przechodzi

²⁸ *Синайский патерик*, ред. В.С. Гольшченко, В.Ф. Дубровина, Москва 1967, s. 250, 9-14: Рече папы старьца въроу лигѣте ли чада глаголющюу яко велика хвала и велика слава цѣрѣ отъмещоущахъ са и бывающюу льннхѣхъ поне же чьстѣнѣниша сѣхъ разумнаа чювьствьныхъ (ἐπειδὴ τιμιότερὰ ἐστὶ τὰ νοητά τῶν αἰσθητῶν). тако и великъ срамъ юсть и вьчестне льннхѣхъ, оставляющюу льнншескын чинъ. и бывающюу цѣрю; tekst grecki – *Ioannis Moschi Pratum spirituale*, w: *PG*, t. 87.3, kol. 3020 B-C; tłum. J.M. Wolski, w: M.J. Leszka, *Symeon I Wielki...*, s. 60. Na temat tego świadectwa źródłowego – A. Николов, *Политическа мисъл...*, s. 121.

²⁹ Jako przykład mogą posłużyć Teodozjusz III, który został uczyniony mnichem po odsunięciu od władzy (717 r.) przez Leona III (G.V. Sumner, *Philippicus, Anastasius II and Theodosius III*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 17, 1976, s. 293).

nie tylko z ojca na syna, ale z brata na brata. Wiemy, że tak było i u Chazarów³⁰. Autor wyraźnie formułuje pogląd o legalności tego sposobu przejmowania władzy w Bułgarii. Odwołanie się do Chazarów, a w poprzedzającym cytowany ustęp wskazanie, że tradycja ta ma starożytne korzenie, miało dać silniejsze podstawy temu twierdzeniu. Jan sięgał po takie uzasadnienie, ponieważ wyraźnie nie znajdował przykładów stosowania takiej praktyki w dziejach Bułgarii. W wywodzie o tradycji dziedziczenia władzy w obrębie rodu Jan Egzarcha wzmiankował króla Dawida, rządzącego Judeą, którego ród sprawował władzę aż po Zorobabela; rody Cyrusa i Dariusza w Persji oraz Kandaulesa u Lidyjczyków, po czym dodawał, że podobnie dzieje się u Bułgarów i Chazarów. Jak widać, Jan znalazł odległe w czasie i, jak rzec by można, szacowne analogie. Władcy bułgarscy zyskali w pewnym sensie starożytnych antenatów³¹. Jan Egzarcha uczestniczył tym samym w procesie tworzenia rodzimej, bułgarskiej i konkurencyjnej wobec Bizancjum tradycji historycznej, dającej Bułgarom prawo do ubiegania się o znaczniejszą, jeśli nie równą, to przynajmniej porównywalną z bizantyńską pozycję w ówczesnej chrześcijańskiej ekumenie. Tym samym Jan dawał ideologiczne uzasadnienie działaniom Symeona, zmierzającym do osiągnięcia tego właśnie miejsca w ówczesnym świecie.

Wracając do przekazu *Cudu*, to wzmianki o Symeonie jeszcze dwukrotnie pojawiają się w tym źródle. Są one wprowadzane nie po to, by szerzej przedstawić jego czyny, ale w celu stworzenia ram narracji, dotyczącej tytułowego Bułgara i jego szczególnych relacji ze św. Jerzym. Dotyczą one toczonych przez władcę bułgarskiego działań wojennych z Węgrami³². Z tych enigmatycznych wzmianek można wnosić, że Symeon, przypomnijmy chrześcijanin, nie prowadził wojny agresywnej przeciw Madziarom, a dwukrotnie został przez tychże zmuszony do podjęcia działań obronnych. Autor *Cudu* nie gloryfikuje swojego władcy jako wybitnego wodza, wzmiankując, że został on w pierwszym przypadku pokonany, a wielu jego ludzi znalazło się w niewoli. W drugim przypadku rola Symeona została ograniczona jedynie do tego, że zwołał on wojska na wieść o zagrożeniu węgierskim. Pozytywnego finału tych zmagania można jedynie się domyślać, ale w żaden sposób nie wiąże się to z Symeonem.

³⁰ Jan Egzarcha, *Sześcidzień*, 140b (t. 4, s. 243). Na temat tego fragmentu – Й. Андреев, op. cit., s. 313-315; Г.Н. Николов, *Прабългарската традиция в християнския двор на средновековна България (IX-XI в.). Владетел и престолонаследие*, w: *Бог и цар в българската история*, ред. К. Вачкова, Пловдив 1996, s. 125-126; А. Николов, *Политическа мисъл...*, s. 121-123.

³¹ Jan Egzarcha, *Sześcidzień*, 140b (t. 4, s. 243). Analiza tekstu – А. Nikolov, *The Perception of Bulgarian Past in the Court of Preslav around 900 AD*, w: *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. V. Gjuzev, K. Petkov, Sofia 2011, s. 156-171; cf. M. Каймакамова, *Власт и история в средновековна България VII-XIV в.*, София 2011, s. 149.

³² Dwa interesujące mnie fragmenty brzmią następująco: „Węgrzy powstali wówczas przeciwko Symeonowi i wzięli w niewolę wielu jego ludzi. Symeon walczył z nimi, ale został pokonany” oraz „Potem Symeon znów zwołał wojska, słysząc, że Węgrzy nadchodzą (*Cud pierwszy męczennika Jerzego*, s. 143; tłum. J.M. Wolski, w: M.J. Leszka, K. Marinow, op. cit., s. 365). Na temat zmagania bułgarsko-madziarskich – M.J. Leszka, *Symeon I Wielki...*, s. 80-92 (tam dalsza literatura).

Dwa ostatnie analizowane passusy ukazują go jako prawdziwie chrześcijańskie-go władcę, miłującego pokój, który nie prowadzi wojen agresywnych, a jedynie obronne. Ostateczne zwycięstwo nad wrogiem nie tyle zawdzięcza swoim militarnym umiejętnościom, ile Boskiej opiece.

W *Sześciodniu* Jana Egzarchy odniesienia do Symeona można doszukiwać się w passusie poświęconym opisowi siedziby władcy bułgarskiego. Obraz to isticie imponujący: „Biedny i niewiele znaczący człowiek, cudzoziemiec, przyszedłszy z daleka ku umocnieniom książęcego pałacu i zobaczywszy je, dziwi się. Zbliżywszy się zaś do bramy, zachwyca się, zapytując [sam siebie]. Natomiast wszedłszy do środka, widzi świątynie stojące po obu stronach, ozdobione kamieniem i drewnem, malowane. I przeszedłszy dalej, do pałacu, i ujrzawszy wysoko sklepienie komnaty i cerkwie, udekorowane starożytnym kamieniem, drewnem i barwnym [materiałem], a wewnątrz marmurem, miedzią, srebrem i złotem, nie wie, do czego je przyrównać. Nie widział bowiem czegoś takiego w swojej ziemi, lecz tylko szalas słomiany i ubogi. Więc, jakby rozum straciwszy, zachwyca się tym wszystkim. A jeśli zdarzy mu się i księcia zobaczyć, siedzącego w szacie obsypanej perłami, noszącego na szyi naszyjnik z monet i bransolety na ręce, przepasanego emaliowanym pasem i [mającego] złoty miecz zawieszony u biodra, a także siedzących po jego obu stronach bojarów, [ustrojonych] złotymi naszyjnikami, pasami i bransoletami...”³³.

W tych kilku zdaniach Jan Egzarcha ukazuje potęgę i bogactwo Symeona i nie jest tu rzecz jasna istotne, czy odszukać w nich można realia, bo nie o nie tu chodzi. Jan Egzarcha zrećcznie operuje symbolami, by nadać swojemu przekazowi z jednej strony wyrazistości, z drugiej zaś siły oddziaływania. Mamy tu nagromadzenie symboli bogactwa (złoto, srebro, perły) i potęgi (wspaniały strój władcy, piękny, przestronny pałac, bogato odziani podlegli mu bojarowie), a gdyby nawet czytelnik miał jakieś wątpliwości co do odbioru tego obrazu, to autor wkłada w usta hipotetycznego podróżnika odwiedzającego siedzibę władcy słowa, które jednoznacznie te wątpliwości rozwiać musiały: „ja nie mogę należycie wypowiedzieć tego dobra i splendoru”³⁴.

³³ Jan Egzarcha, *Sześcidzień*, 205c – 206a, (t. 6, s. 1-5); tłum. Z. Brzozowska, w: M.J. Leszka, K. Marinow, op. cit., s. 354. Na temat tego fragmentu dzieła Jana Egzarchy – Н. Мавродинов, *Описание на Преслав в Шестоднева на Иоан Екзарх*, „Исторически преглед” 1955, 3, s. 66-76; К. Миятев, op. cit.; Ц. Чолова, op. cit., s. 219-222. Nader interesującą interpretację tego passusu przedstawił kilka lat temu A. Nikołow – А. Николов, *Политическа мисъл...*, s. 186-193. Jego zdaniem punktem wyjścia dla zrozumienia tego passusu musi być fakt miejsca, w którym on się znalazł w *Sześciodniu*, a mianowicie w części poświęconej stworzeniu pierwszego człowieka – Adama. Bułgarski uczony konkluduje swoje rozważania, i to nie bez słuszności: „on [Jan Egzarcha] wychwalał bułgarskiego księcia jako koronę stworzenia i odnowiciela ludzkiego rodu. Dla niego ważne jest, by ukazać cesarski blask, który otacza Symeona w nowo zbudowanej stolicy Presławiu” (s. 192-193). Takie odczytania przesłania tego fragmentu *Sześciodnia* nie tyle wyklucza, ile uzupełnia interpretację przedstawioną przeze mnie.

³⁴ Jan Egzarcha, *Sześcidzień*, 206a (t. 6, s. 5), tłum. Z. Brzozowska.

Kończąc niniejsze rozważania, warto podkreślić, że wizerunek Symeona w bułgarskich źródłach, pochodzących z jego czasów względnie im bliskich jest dość jednostronny i niezbyt bogaty w szczegóły. Wskazują one, że mamy do czynienia z władcą wybitnym, potężnym, a do tego głęboko religijnym, znakomicie orientującym się w Piśmie św. i w dziełach Ojców Kościoła, a szczególnie Atanazego Wielkiego, Bazylego Wielkiego i Jana Chryzostoma, rozmiłowanym w książkach. Symeon to prawdziwy chrześcijański władca, prowadzący pokojową politykę, a sięgający po oręż jedynie w obliczu zewnętrznej agresji. Fundament jego siły stanowi Boska opieka. Obraz to dalece inny od tego, który można odnaleźć w bizantyńskim piśmiennictwie, co rzecz jasna nie musi dziwić, zważywszy na to, że stosunków Symeona z Bizancjum przyjaznymi nazwać nie można.

ANEKS

Pochwała cara Symeona

Przekład i opracowanie Zofia Brzozowska³⁵

Niniejszy *enkomion* na cześć władcy bułgarskiego powstał najprawdopodobniej w czasach mu współczesnych. Jest zabytkiem o niezwyklej wartości, nie tylko ze względu na zawarte w nim informacje historyczne, ale także jako samodzielny tekst literacki o unikatowej, na tle piśmiennictwa staro-cerkiewno-słowiańskiego, konstrukcji. Starobułgarski twórca nadał swej pochwalie formę regularnego wiersza sylabiczno-głoskowego (12-zgłoskowca). Utwór dotrwał do naszych czasów w zaledwie trzech odpisach. Dwa spośród nich pochodzą ze słynnego *Izbornika Symeona-Światosława* z 1073 r. – ГИМ, Син. 1043 (31) – rękopisu typu *miscellanea*, sporządzonego na zamówienie władcy ruskiego Światosława II Jarosławowicza (książę czernichowski w latach 1054-1073; wielki książę kijowski w latach 1073-1076), na podstawie wcześniejszej kompilacji wykonanej dla cara Symeona I Wielkiego. Tekst *enkomionu* pojawia się na kartach niniejszego kodeksu dwukrotnie, niejako otwierając i zamykając kompilację: na fol. 2' (ostatnie cztery wersy pochwały umieszczono na poprzedniej stronie, fol. 2, powyżej miniatury z wyobrażeniem Chrystusa Pantokratora) oraz na fol. 263'-264. Warto tu zauważyć, iż w obu miejscach miano władcy bułgarskiego zostało zmienione na imię księcia ruskiego zamawiającego kodeks: великий въ князихъ князь Гѣославъ (fol. 2'), великий въ князихъ князь Гѣатославъ (fol. 263'). Trzeci z istniejących odpisów znajduje się natomiast w rękopisie ruskim typu *miscellanea* z 1445 r., pochodzącym z biblioteki Monasteru Cyrylo-Biełozierskiego (РНБ, Кир.-Белоз. 5/1082). Zawarto w nim pierwotny wariant: велики въ црѣхъ Гумевнъ (fol. 6'). *Enkomion* był tłumaczony na kilka języków nowożytnych, w tym na polski – przez Aleksandra Naumowa (*Pochwała cara Symeona*, tłum. A. Naumow, w: *Niewidzialne skrzydła. Antologia poezji bułgarskiej (od IX w. do roku 1944)*, red. E. Konstantinowa,

³⁵ Uniwersytet Łódzki, Katedra Filologii Słowiańskiej, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź.

W. Gałązka, Kraków 1987, s. 21). Niniejszy przekład powstał na podstawie tekstu rekonstruowanego pochwały, autorstwa K. Kuewa (К. К у е в, *Похвалата на цар Симеон –реконструкция и разбор*, „Palaeobulgarica” 10.2, 1986, s. 11-13).

WYBRANE EDYCJE

- Калайдович К. 1824, *Иоани экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю славянско-го языка и литературы IX и X столетий*, Москва, s. 102-103.
Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание, Москва 1983 [wydanie fototypiczne kodeksu].
 Куев К. 1986, *Похвалата на цар Симеон –реконструкция и разбор*, „Palaeobulgarica” 10.2, 1986, s. 11-13. *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*, ed. П. Павлова, Ц. Ралева, Ц. Досева, t. 1 I, *Изследвания и текст*, София 1991, s. 202-203, 720-721.
Тържество на Словото. Златният Век на Българската Книжнина. Летописи, жития, богословие, риторика, поезия, 1995, ed. К. Иванова, С. Николова, София, s. 25-26.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

- Ангелов Б.С. 1976, *Похвали за цар Симеон*, „Литературна мисъл” 20, 1976, s. 142-149.
 Idem, 1977, *Похвала царю Симеону*, w: *Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей*, ed. Б.А. Рыбаков, Москва, s. 247-263.
 Hauptova Z. 1978, *Der altkirchenslavische Vers und seine byzantinischen Vorbilder. Beitrage zur byzantinischen Geschichte im 9.-10. Jahrhundert*, Praha, s. 335-360.
 Ангелов Б.С. 1979, *За три съчинения в Симеоновите сборници. I. Похвала за цар Симеон „Старобългарска литература”*, 5, s. 10-20.
 Dąbek-Wirgowa T. 1980, *Historia literatury bułgarskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 16-23.
 Хауптова З. 1981, *Похвала царю Симеону, ее автор и византийские образцы*, „Старобългарска литература” 10, s. 88-94.
 Львов А.С. 1982, *Исследование Похвалы великому князю Святославу и царю Симеону*, w: *История русского языка: Исследования и тексты*, Москва, s. 162-197.
 Божилов И. 1983, *Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на Средновековна България*, София, s. 162-165.
 Куев К. 1986, *Похвалата на цар Симеон –реконструкция и разбор*, „Palaeobulgarica” 10.2, s. 3-23 [tam obszerna bibliografia na temat poszczególnych odpisów *Pochwały*].
 Творогов О.В. 1987, *Изборник 1073 г.*, w: *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI-первая половина XIV в.*, ed. Д.С. Лихачев, Ленинград, s. 194-196 [там dalsza literatura na temat kodeksu].
 Thomson F. 1993, *The Symeonian Florilegium – Problems of its Origin, Content, Textology, and Edition, together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon*, „Palaeobulgarica” 17.1, s. 37-53.
 Иванова К. 1995, *Изборник от 1073, Светославов изборник*, w: *Кирило-методиевска енциклопедия*, t. 2, София, s. 50-56 [там dalsza literatura].
Тържество на Словото. Златният Век на Българската Книжнина. Летописи, жития, богословие, риторика, поезия, 1995, ed. К. Иванова, С. Николова, София, s. 17-18, 25-26.
 Копреева Т.Н. 1996, *Какой Изборник открывала «похвала» царю Симеону? (Опыт реконструкции Изборника грешного Иоанна)*, w: *Немеркнувший свет: Из истории книжных связей Болгарии и России: XI-начало XIX вв.*, ed. Ю.К. Бегунов, Д.В. Кенанов, Велико Търново, s. 24-47.

- Спасова М. 1998, *Още ведныж за Похвалата на цар Симеон, Българистични проучвания*, т. 3, *Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Трета международна научна сесия. Велико Търново, 20-21 август 1997*, Велико Търново, s. 29-50.
- Петканова Д. 2001, *Българска средновековна литература*, Велико Търново 2001, s. 276.
- Милтенова А. 2003, *Похвали за цар Симеон*, в: *Кирило-методиевска енциклопедия*, т. 3, София, s. 229-232 [obszerna bibliografia na temat *enkotiomu*].
- Гагова Н. 2010, *Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX-XV в.): рецепцията на византийския модел*, София, s. 9, 42-77.
- Leszka M.J. 2013, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Łódź, s. 276-277.

Бѣликии въ царюхъ Симеонъ,
 Вѣжделанинемъ зѣло вѣжделаемъ,
 Дръжаливни владыка обавити
 Покръвеныиа разоумы въ глѣбини
 Многостръпътныихъ сиухъ книгъ
 Прѣмъдраго Басия въ разоумѣхъ,
 Повелѣ мьнѣ нектчинѣвѣдию
 Прѣмѣнж сътворити рѣчи инако
 Навѣдаште тождество разоумъ него,

Яже акы вѣчела любодѣльна
 Съ вьсякаго цвѣта пьсанню
 Събравѣ акы въ единъ сътъ
 Въ вельмыслное срьдце свое,
 Проливаетъ акы стръдъ сладкъ
 Изъ оустъ своихъ прѣдъ болары
 На вѣразоумѣнии тѣхъ мысланъ.
 Являя сѧ инакъ новъ Птоломѣи
 Не вѣроиж, нъ желаниемъ паче

Събора дѣля многоочьствныихъ
 Божьствныихъ кънигъ вѣсѣхъ,
 Иниже и своѧ полаты испльнъ,
 Вѣчынжж севѣ память сътвори,
 Юзѧже памяти винж вѣсприяти.
 Бжди христолоубивѣи его доуши
 Въ отъмыщение вѣнъцелъ
 Блаженныихъ и свѣтлыихъ мжжъ
 Въ непрѣврѣдомыи вѣкѣхъ вѣкомъ.

Symeon wielki pomiędzy cesarzami
 Pragnienia płomieniem silnym zapłonawszy,
 By objawić – tak chciał władca ten potężny –
 Mądrości przed ludźmi ukryte w głębinach
 Ksiąg tych trudnych niezwykle, bo wypełnionych
 Rozważaniami mądrego Bazylego,
 Polecił mnie, wykształconemu nie dosyć,
 Tłumaczyć te słowa, starając się co sił
 Nie zgubić sensu zawartych w nich mądrości.

A on wszak, jak pszczoła pracę miłująca,
 Z kwiatów wszelkich kwitnących w ogrodzie Pisma
 Nektar zebrawszy jakoby w jeden plaster
 Serca swego po brzegi pełnego myśli,
 Rozlewa go hojnie niczym miód najśodszy
 Ze swoich ust, będąc w wielmożów swych kręgu,
 Dla zbudowania umysłów ich większego
 I jawi się im Ptolemeuszem nowym,
 Nie dzięki swej wierze, ale zamierzeniom.

Podjąwszy się trudu zebrania ksiąg wszystkich,
 Najświętszych, boskich i najwyższej czci godnych,
 Zapełnił nimi swoje własne komnaty,
 Dziełem tym na wieczną pamięć zasłużywszy,
 Przez wzgląd na którą niechaj dostąpi łaski
 Jego dusza tak miłująca Chrystusa
 Bycia nagrodzoną wieńcem, który świętym
 I błogosławionym mężom przynależy
 Aż po wieczne, nieprzebyte wieki wieków.

MIROSLAW J. LESZKA

SIMEON I THE GREAT IN OLD BULGARIAN SOURCES (10TH CENTURY) –
A FEW REMARKS

Summary

A sculpture known as the Zbruch Idol, discovered near Liczkowice in the Western Ukraine in 1848, is said to be one of the monuments of the pre-Christian Slavic religion. Many historians believe that the Zbruch pillar represents a single deity or a group of deities and was made by Western Slavs in the 9th. It was probably disposed of in a pit some time after the baptism of Kievan Rus. Some historians associate it with a representation of the Slavic four-headed god Świątowit and therefore refer to the sculpture as a “Światowid”. An iconological analysis of the statue leads to the conclusion that it has many formal parallels in the Old-Turkish and Cuman sepulchral steles. The sculpture was discovered in Terebovlia where nomads settled in the 12th and 13th centuries. According to one author, the Zbruch Idol represents a rare type of multi-headed anthropomorphic steles typical of the Cumans. Ethno-archeological data suggests that this grave statue can represent the members of an aristocratic family of nomads.

